

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства імені
М.С. Грушевського

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЦЕНКО
Сергій ПЛОХІЙ • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН – головний редактор
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Сергій БІЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН
Ігор МЕЛЬНИК • Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРІГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 34

Серія

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Том 6

ЖИТТЯ ЕКОНОМІЧНЕ, КУЛЬТУРНЕ,
НАЦІОНАЛЬНЕ XIV—XVII ВІКІВ

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2022

УДК 94(477)
Г 91

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України*

Упорядкування – Мирон КАПРАЛЬ

Передмова – Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-914-166-8 (Т. 34)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2022
© Капраль М., Фелонюк А., передмова, 2022
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє
оформлення, 2022

«ПЕРЕХОДОВИЙ ПЕРІОД»: ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Історія написання: історіографічний та суспільно-політичний контексти

Шостий том «Історії України-Руси» Михайло Грушевський присвятив дослідженню Литовсько-польського періоду в історії України — періоду занепаду і трансформації старих княжих форм суспільного, економічного, культурного життя та одночасно — зародження нових форм суспільно-політичного устрою та національно-культурного розвитку. За задумом автора, цей період охоплював час від падіння Галицько-Волинської держави у середині XIV ст. і завершувався добою, коли козацтво стало важливим фактором на українських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст. М. Грушевський визначає перехідний характер цього періоду української історії, коли в культурній сфері західний вплив бере гору над візантійським, у соціально-економічній — відбувається утворення привілейованої верстви. Зміна політичного устрою веде до зміни форм суспільного побуту, взірців культурного життя під впливом польського та німецького права, що спричинює загострення національного та релігійного протистояння з Польщею. Інстинкт національного самозбереження пробуджує відпорну енергію, що виливається у культурно-національний рух наприкінці XVI — на початку XVII ст., який «відкриває дорогу конфліктові політичному, оружному», очоленому козаччиною в середині XVII ст.¹

Вибираючи верхню межу Литовсько-польського періоду, М. Грушевський частково зігнорував чіткий державницький критерій, не довівши його до 1648 р. — фактичного виникнення нової Козацької держави². Очевидно, народницька концепція «народу-нації», якої послідовно дотримувався вчений в усіх томах «Історії України-Руси», частково зумовлювала таку хронологічну цезуру, коли сплетіння економічних, релігійних і національних факторів досягло наприкінці XVI — на початку XVII ст. свого історичного апогею, вивівши на історичну арену українське козацтво.

¹ Див.: Грушевський М. Вступні замітки // Його ж. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1. — С. 19–20.

² Учні та послідовники М. Грушевського, представники державницької школи, наприклад, Іван Крип'якевич (1886–1967), Дмитро Дорошенко (1882–1951) та ін., у своїх підручниках та синтезах застосовували 1648 р. як хронологічну цезуру, що відділяє бездержавну Литовсько-польську добу від пори Козацької Гетьманщини.

Литовсько-польський період М. Грушевський досліджував у двох попередніх томах — четвертому та п'ятому, — складаючи окремі хронологічний корпус (або цикл, словами Грушевського¹) «Історії України-Руси», подібно як три перших томи системно розглядали давньоруський, княжий період. У четвертому томі М. Грушевський висвітлив політичні події та дипломатичні стосунки, п'ятий том був присвячений правовим аспектам у суспільно-політичних і культурних взаєминах на українських землях, а шостий том фактично продовжив соціально-економічну та національно-культурну проблематику XIV–XVII ст. Проте у цьому томі історичний матеріал поданий переважно не в контексті «статичних» законодавчих, правових документів (конституцій, привілеїв, статутів, дипломів тощо), а в «історичній динаміці» аналізу актових, нарративних, мемуарних, статистичних та інших конкретно-історичних джерел. Використання вченим у написанні шостого тому переважно друкованих і рукописних джерел, на переконання українських рецензентів, ускладнювало роботу, на відміну від перших томів, присвячених давній історії українських земель, яка має багату історіографічну традицію². Тому М. Грушевському «... приходилося щораз більше першому говорити про сю або ту сторону історичного життя, формулювати історичну синтезу з маси не пов'язаних з собою фактів і звісток — взагалі першому рубати дорогу в дівичих просторах минувшини»³.

Прибувши до Львова у 1894 р., М. Грушевський почав досить послідовно й наполегливо втілювати в життя ідею видання історії України⁴. Протягом 1898–1900 рр. вийшли друком три перших томи, присвячені давньому, княжому, періоду української історії. М. Грушевський збирає джерельний матеріал до Литовсько-польського періоду та пише статті з соціально-економічної⁵,

¹ Грушевський М. Вступне слово // Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 7. — С. VII.

² Грушевський М. Твори: У 50 томах. — Львів, 2015. — Т. 46: Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви». — Кн. I: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). — С. 197, 200.

³ Томашівський С. [Рец. на:] Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Том VI. Київ; Львів, 1907, ст. 667. Ціна 7.50 к. // Грушевський М. Твори: У 50 томах. — Львів, 2015. — Т. 46: Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви». — Кн. I: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). — С. 197.

⁴ Про це ширше пише: *Sysyn F.* Introduction to the *History of Ukraine-Rus'* // *Hrushevsky M.* History of Ukraine-Rus'. Vol. 1: From Prehistory to the Eleventh Century. — Edmonton; Toronto, 1997. — Р. XXII–XLII (український поширений переклад: Сисин Ф. «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська історична наука. — Львів, 1999. — С. 3–30).

⁵ Див. тільки більші збірки джерел, видані М. Грушевським: Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1895. — Т. 1: Люстрації королівщин в землях Галицькій і Пере-

культурної та релігійної історії¹, залучає до цієї праці своїх учнів з історичного семінару, що він провадив у Львівському університеті². Ще в Києві доброю школою історіографії для нього стали праця в архівах і докторська робота про Барське староство³, яку написав під керівництвом Володимира Антоновича (1834–1908). Коли на початок ХХ ст. М. Грушевський згромадив матеріал про Литовсько-польський період історії України, процес написання та виходу в світ цих томів пішов швидко: у 1903 р. побачив світ четвертий, у 1905 р. – п'ятий томи «Історії України-Руси».

Як свідчать щоденникові записи М. Грушевського, опрацювання тексту шостого тому тривало з перервами від середини 1904 р. до березня 1907 р.⁴ Роботу над шостим томом історик детально описав 27 (14) березня 1907 р. у щоденнику: «Нині скінчив нарешті т. VI. Я зачав його з поворотом з Риму, в часи найгіршої майже депресії⁵. В 1904 р. зробив тоді, літом, і з поворотом,

миській з р. 1565–1566; 1897. – Т. 2: Люстрації королівщин в землях Перемиській і Сяноцькій з р. 1565; 1900. – Т. 3: Люстрації королівщин в землях Холмській, Белзькій та Львівській з 1565–1566 рр.; 1903. – Т. 7: Люстрація 1570 р. (до кожного тому включено велику передмову М. Грушевського); Матеріали до історії суспільно-політичних та економічних відносин Західної України. – Львів, 1906 (= Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі – Записки НТШ)). – Львів, 1905. – Т. LXIII. – С. 1–46; Т. LXIV. – С. 47–94; 1906. – Т. LXIX. – С. 84–166).

¹ Метрика Самбірська. Подробиці з історії відносин релігійних // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. X. – С. 1–8; Кілька документів з життя Забузької Русі XVI в. // Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. XXVIII. – Miscellanea. – С. 1–10; Сторінки з історії українсько-руського сільського духовенства (по самбірським актам XVI в.) // Записки НТШ. – Львів, 1900. – Т. XXXIV. – С. 1–82.

² М. Грушевський залучив свого учня Івана Крип'якевича до вивчення історії Львова XV–XVI ст., див.: *Крип'якевич І.* Львівська Русь в першій половині XVI віку. – Львів, 1907 (= Записки НТШ. – Львів, 1907. – Т. LXXVII. – С. 77–106; Т. LXXVIII. – С. 26–50; Т. LXXIX. – С. 5–51); 2-ге вид: Львів, 1994. Хоч перше видання вийшло друком паралельно з шостим томом «Історії України-Руси», Грушевський палідно використовував джерельний матеріал, зібраний своїм учнем, на сторінках тому (с. 66–67, 100–101, 250–251, 481 цього видання).

³ *Грушевский М.С.* Барское староство: исторический очерк. – К. 1894. Друге фототипічне видання разом з ґрунтовною післямовою здійснив Микола Крикун у 1996 р.

⁴ Щоденники М. С. Грушевського (1904–1910 рр.) / Вид. І. Гирч // Київська старовина. – К., 1995. – № 1. – С. 15 (запис від 18.12.1905 р.); С. 17 (запис від 28 липня 1906 р.): «Без кінця ходжу по городі, обдумуючи плян дальших глав VI тому»; С. 18 (запис від 8.10.1906 р.: «Робив коло т. VI»).

⁵ На рукописі тому відбився і психологічний стан вченого у 1904 р., про який він нотує у щоденнику і в автобіографії, див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУК). – Ф. 1235, оп. 1, спр. 138; *Грушевський М. С.* Автобіографія 1906 р. // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992. – С. 210–211.

під осінь, перші 4 ½ аркуші. Потім перейшов до т. V і вернувся до VI тому при самім кінці 1905 р., й інтензивно зачав робити, упоравшись коло т. V; написав з початку 1906 р. цехи, під весну гл[аву] II (сільське господарство). По повороті з СПб робив над освітою й культурою. В сумі я зробив його за рік, коли випустити мої подорожі 1906 р. і роботу публіцистичну. Деякі партії треба було б поглибити, але я боявся застрянути й переходив подекуди на лекших мостах, сподіваючися вернутися пізнійше. Коли б удалося!»¹. Подана М. Грушевським хронологія написання шостого тому співпадає з датуванням, вказаним автором на полях рукопису тому. Так само співпадає і останній день праці, про що наприкінці тексту під датою 14 ([27]) березня 1907 р. вчений занотував: «Кінець т. VI»². 30 березня 1907 р. на засіданні Історично-філософичної секції НТШ він представив реферат про другу частину шостого тому «Історії України-Руси» та вніс пропозицію розділити цей том на дві частини, що мали друкуватися як дві частини «Збірника Історично-філософичної секції, чч. 10, 11»³.

1906 р. був ювілейним роком сорокаріччя вченого, який перебував у розквіті життєвих і творчих сил. У його науковому багажі було вже 11-річне редагування «Записок НТШ» (від 1895 р.) — наукового часопису, що став першим загальноукраїнським періодичним виданням з української історії, філології, етнографії та інших ділянок наукового дослідження української культури. За ініціативи енергійного й талановитого вченого, при НТШ виникає Археографічна комісія, що здійснила амбітні видавничі проекти публікації джерел і матеріалів — досліджень різних періодів та ділянок історії й культури українського народу⁴. Окрім цього, надзвичайно працьовитий автор щороку друкував десятки статей і джерельних матеріалів, сотні рецензій і відгуків на монографії та розвідки польських, російських, німецьких та інших авторів, що вивчали теми, дотичні до історії та культури України. Без перебільшення можна зазначити, що його власна наукова діяльність за організаційним розмахом і шириною наукових горизонтів, об'єктивністю наукових досліджень

¹ ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 25, арк. 146–146 зв. Висловлюємо щирю подяку Світлані Паньковій за надані матеріали з щоденника М. Грушевського, що готується нею до друку в цілості, та інших документів з фонду вченого ЦДІАУК.

² ЦДІАУК. — Ф. 1235, оп. 1, спр. 138, арк. 785 зв.

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІАУЛ). — Ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 62. Див. також: Періодичні та серійні видання Наукового Товариства імені Шевченка (1895–1939). Анотований покажчик / Укл. Т. Кульчицька. — Львів, 1991. — С. 40.

⁴ Детальніше див.: *Krupnicki B.* Die archaographische Tätigkeit M. Hruschew'skyjs // *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven.* — Breslau, 1935. — Bd. 11. Н. 3–4. — С. 610–121; *Капраль М.* Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові // *Український археографічний щорічник.* — Нова серія. — К., 1999. — Вип. 3–4. — С. 56–76.

заклала підвалини майбутнього української історії як розвиненої наукової дисципліни, визнаної широким науковим загалом європейських учених.

Революційні події в Росії у 1905 р., а особливо усунення цензурних обмежень на друкування українських періодичних видань у 1906 р., заохотили М. Грушевського частково перенести свою видавничу й організаційну працю на наддніпрянські терени до Києва — як політичного та культурного центру українських земель. У тому ж 1906 р. російський імперський уряд встановив великий митний збір із закордонних українських книжок. Не визнаючи самостійного статусу української мови, він відніс ці книги до категорії «русских», хоча формально така заборона на україномовні книги й часописи була скасована¹. Ця обставина остаточно підштовхнула М. Грушевського перенести друк до Києва.

Однак таке рішення спричинило видавничі проблеми, пов'язані зі складністю редагування, коректури тексту шостого тому, адже М. Грушевський перебував здебільшого у Львові. На прохання М. Грушевського Виділ Наукового товариства імені Шевченка на засіданні 10 квітня 1907 р. ухвалив вислати до Києва «пана Скрипчука в характері коректора «Історії України-Руси» з місячною платнею 30 рублів»². Менш ніж через місяць, 5 травня 1907 р., на засіданні Виділу, за клопотанням М. Грушевського, ухвалено виплатити «пану Сидорякові» завдаток за роботу складання шостого тому «Історії України-Руси», за яку він має брати щомісячно 200 корон³. Цей же працівник отримав окремо 30 корон за переписування рукописів. Саме він розбирав важкий для читання текст Грушевського для подальшого опрацювання тексту вченого у київській друкарні. Але Юрій Сидоряк, який мав двадцятилітній досвід у львівській газеті «Діло», прибувши до Києва на початку 1907 р., мав головне завдання — макетувати («ламати») текст та сприяти роботі місцевих київських складальників, котрі мали слабке знання української мови⁴.

У київській друкарні до набору текстів залучили місцевих складальників Постою, Погребного, Каменюку, Запорожця⁵. Коректу шостого тому провадив Василь Скрипчук, а після його від'їзду до Львова 31 серпня 1907 р. працю над текстом продовжив І. Джиджора⁶. Він також наглядав за всім видавничим процесом, передаючи листами М. Грушевському до Львова

¹ Слівце на вихід тому // *Грушевський М. Історія України-Руси.* — К., 1995. — Т. 6. — Без пагінації.

² ЦДІАУЛ. — Ф. 309, оп.1, спр. 34, арк. 89.

³ Там само. — Арк. 92.

⁴ Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С. Панькова, В. Пришляк. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2008. — С. 108, 293, 313.

⁵ Там само. — С. 94, 96–97, 108, 143, 150.

⁶ Там само. — С. 132, 136.

майже у щоденному режимі всі видавничі вістки. Все це дуже підвищило вартість друку шостого тому, що склала майже 7,5 тис. корон¹. Загалом процес друку тому тривав понад рік, починаючи з грудня 1906 р., і викликав нарікання автора через різні технічні проблеми, коректорські помилки, зволікання. 20 березня 1908 р. на засіданні Виділу НТШ М. Грушевський повідомив, що закінчився друк шостого тому «Історії України-Руси»².

На титульній сторінці цього тому вказані два міста: Київ та Львів. У зв'язку з цим у літературі з'явилася хибна інформація про друк у 1907 р. першої частини шостого тому у Львові як десятої частини «Історично-філософічної секції НТШ»³. Насправді друк обох частин шостого тому повністю відбувався у Києві в друкарні Петра Барського. Наукове товариство імені Шевченка у Львові виділило кошти, щоб том вийшов як десята та одинадцята частини «Збірника історико-філософічної секції НТШ»⁴. М. Грушевський також видав значну частину накладу своїм коштом, як практикував з попередніми томами «Історії України-Руси», враховуючи великий читацький інтерес української громадськості до цієї праці. Запланований наклад другого видання четвертого тому і шостого тому «Історії України-Руси» мав становити 2 тис. примірників⁵. Втім, київська друкарня Петра Барського нелегальним способом надрукувала у першому випадку 75, а у другому — 60 додаткових примірників⁶. Про неабиякий ажіотаж щодо цього видання М. Грушевського засвідчив той факт, що понад 200 примірників шостого тому замовила редакція «Київської старовини» для своїх читачів⁷.

Відома тріада української історії (княжий період, Литовсько-польська доба та козацька епоха) в кінці XIX ст. — на початку XX ст. ще не стала

¹ Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка у Львові. — 1908 (Справоздане за 1907 р.). — Вип. 1. — Ч. 33. — С. 45; 1909 (Справоздане за 1908 р.) — Вип. 1. — Ч. 37. — С. 53.

² ЦДІАУЛ. — Ф. 309, оп. 1, спр. 34, арк. 101 зв.

³ Періодичні та серійні видання Наукового товариства імені Шевченка (1895–1939). Анотований покажчик / Укл. Т. Кульчицька. — Львів, 1991. — С. 40.

⁴ Михайло Грушевський. Перший президент України, академік. Біобібліографія (1885–2000 рр.) / Укл. Борис Грановський. — К., 2004. — 2-ге вид., виправ. та доповн. — С. 163. У цьому покажчику не вказане видання шостого тому, виданого у друкарні Петра Барського у Києві.

⁵ Листування Михайла Грушевського. — Т. 4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. — С. 328.

⁶ Там само.

⁷ Листування Михайла Грушевського. — Т. 6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О. Мельник. — Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. — С. 70.

устійним історіографічним фактом. Виокремлення Литовсько-польського періоду в схемі історії розпочалося ще в другій половині XVII ст., коли київський хроніст Феодосій Софонович у «Хроніці з літописців стародавніх» після історії княжої доби подав послідовно «Кройніку о початку і назвіску Литви» та «Кройніку о землі Полскої»¹. Утім, головна увага в козацьких літописах XVII–XVIII ст. та історичних дослідженнях XIX ст. зосередилася на двох «найяскравіших» сторінках української історії: давньоруському періоді Київської та Галицько-Волинської держав і козацькій історії до Хмельниччини включно як найвидатнішими проявами національного духу та державотворчої енергії.

Чільні українські історики XIX ст. залишили основні праці саме про ці знакові періоди української історії: Пантелеймон Куліш (1819–1897) — «История воссоединения Руси» (1873–1877), «Отпадение Малороссии от Польши» (1888–1889), Микола Костомаров (1817–1885) — «Богдан Хмельницький» (1884), «Мазепа» (1882), Михайло Драгоманов — «Пропаший час: Україна під Московським царством. 1654–1876» (1880). Проте вже Михайло Максимович (1804–1873) у відомій суперечці з російським істориком Михайлом Погодіним «про киево-руську спадщину» сепарує Литовсько-польську добу від княжого періоду української історії². Учитель М. Грушевського у Київському університеті Володимир Антонович свій науковий інтерес зосередив саме на Литовській (чи Литовсько-польській) добі до епохи Хмельниччини, започаткував підставове вивчення історії цього спільного для українського та білоруського народів періоду історії³. Росій-

¹ Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх / Вид. Ю. Мицик, В. Кравченко. — К., 1992.

² Див.: Максимович М. А. Омнимом запустении Украины в нашествие Батыево и населении её новопришлым народом: письмо к М. П. Погодину // Русская беседа. — М., 1857. — № 8. — С. 22–35; 2-ге вид.: Максимович М. А. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 131–145; 3-є вид.: Максимович М. О. Киев явился градом великим... — К., 1994. — С. 179–190; Максимович М. А. Письма о Киеве к М. П. Погодину // Русский архив. — М., 1868. — 1 полугодие. — №№ 12–15, 17; 2 полугодие. — №№ 6, 14, 20, 21, 26 (Киевские епархиальные ведомости. — К., 1869. — № 16. — С. 544–553; № 19. — С. 629–642). Окремо: М., 1869. — 90 с. Деякі з цих статей видані нещодавно у виданнях: Максимович М. Вибрані твори / Упор., вступ. ст. В. Короткий. — К., 2004; Його ж. Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва та України / Упор. П. Марков. — К., 2004 та ін.

³ Див., наприклад, кілька його праць: Антонович В. Б. История Литовской Руси: литографированные лекции. — К., 1877; Його ж. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. — К., 1870 (Предисловие к I тому V части Архива ЮЗР); Його ж. О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной Руси (Предисловие к I тому IV части Архива ЮЗР). — К., 1867; Його ж. Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1596) // Киевская Старина. — К., 1882. — № 1. — С. 1–48.

ські, польські та білоруські дослідники розглядали певні моменти політичної, економічної, правової системи Великого князівства Литовського, і цілком відокремлено — історичні процеси, що відбувалися у руських (українських) землях Польщі (Галичині та Поділлі) до 1569 р.¹ У М. Грушевського ж східні та західні українські землі, роз'єднані між Польщею та Литвою в середньовіччі, вперше в історіографії об'єднані єдиною схемою історичного досліджу, де поєднувальним чинником став український народ, який зберіг «органічну тяглість» у переходовій Литовсько-польській порі, від часу державності в князівську добу до епохи козаччини. Саме всестороннє зображення бездержавного життя українського народу в економічних, культурних і національних проявах у цей період його історії, на думку одного з рецензентів шостого тому С. Томашівського, є беззаперечною заслугою М. Грушевського².

Історіографія Литовсько-польської доби ХХ століття

Після виходу шостого тому «Історії України-Руси»³ М. Грушевський видав на його підставі дві популярні праці з економічної⁴ та культурно-національної тематики⁵. Якщо соціально-економічні погляди М. Грушев-

¹ Грушевський зробив перегляд літератури про Велике князівство Литовське у 5-му томі «Історії» (*Грушевський М. Історія України-Руси.* — К., 1994. — Т. 5. — С. 619–634), а також устрій українсько-руських земель Польщі (Там само. — С. 634–642).

² *Томашівський С. Михайло Грушевський. Історія України-Руси...* — С. 197–198.

³ Одразу після видруку шостого тому «Історії України-Руси» вийшло кілька аналітичних оглядів українських рецензентів: *Залізник М. Грушевський М. Історія України-Руси.* Т. VI. Київ; Львів, 1907 // *Літературно-науковий вістник.* — Львів, 1908. — Т. 38. — С. 582–585; *Доманицький В. Грушевський М. Історія України-Руси.* Т. VI. Київ; Львів, 1907 // *Буковина.* — Чернівці, 1908. — Ч. 63. — С. 1–2; Ч. 64. — С. 2; *Томашівський С. Грушевський М. Історія України-Руси.* Т. VI. Київ; Львів, 1907 // *Діло.* — Львів, 1908. — Ч. 92. — С. 7. Передрук цих рецензій див.: *Грушевський М. Твори: У 50 томах.* — Львів, 2015. — Т. 46: Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви». — Кн. I: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). — С. 197–208.

⁴ Див.: *Грушевський М. Студії з економічної історії України // Літературно-науковий вістник.* — Львів, 1907. — Т. 38. — С. 225–237; 414–428; Т. 39. — С. 43–61; 265–283; Т. 40. — С. 24–38. Велика стаття М. Грушевського про стан розвитку економіки на українських землях у XV–XVI ст., опублікована на сторінках популярного часопису, була скороченою редакцією (без покликів) окремих параграфів з 6-го тому «Історії України-Руси» (с. 141–209). Друге видання вийшло у збірці з тією ж назвою «Студії з економічної історії України» (К., 1918), але до неї також додано його статтю: *Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною // Записки Українського наукового товариства у Києві.* — К., 1908. — Кн. I. — С. 25–43.

⁵ *Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку // Літературно-науковий вістник.* — Львів, 1908. — Т. 41. — С. 282–296; 491–506; Т. 42. — С. 87–107; 438–458; Т. 43. — С. 208–228; 428–450.

ського фактично не зазнавали змін, то концепція національно-культурного руху XVI—XVII ст. у вченого не була сформульована остаточно. На момент написання шостого тому «Історії України-Руси» вона виглядала незавершеною, насамперед з огляду на зміну хронологічних меж цього руху у наступних працях ученого. На сторінках шостого тому «Історії України-Руси» Грушевський не виходить за межі XVI ст., завершуючи його розділом про братський рух. Однак невдовзі він переосмислив концепцію у популярному виданні нарисів, які він читав у Києві у 1908 р., і видав того ж року під назвою «Культурно-національний рух на Україні в другій половині XVI віку»¹. В окремій книзі, опублікованій 1912 р. зі зміненою назвою «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці», матеріал доповнений чотирма нарисами, які виходили за межі XVI ст. («Козаччина в обороні церковної справи», «Перенесення культурної справи до Києва», «Київське братство і організація національних сил», «Нова єрархія») і які він опрацював за новим сьомим томом «Історії України-Руси». Кінцевою датою культурно-національного руху в цій книзі визначено 1620 р. — рік відновлення православної ієрархії та активного залучення козаків до національної справи. У 20-х роках XX ст., працюючи над «Історією української літератури», М. Грушевський дає підзаголовок її п'ятому тому: «Культурні і літературні течії на Україні в XV—XVI вв. і перше відродження (1580—1610 рр.)», хоча раніше термін «відродження» він резервував тільки для XIX ст.² Але це відродження «стало не стільки початком, скільки вістуном будучого дійсного відродження... два століття, які відділяють перше відродження від нового, правдивого відродження XIX ст., різняться кардинально і глибоко від двох століть перед першим відродженням (XVI в.). З ширшої перспективи, поставивши, з одної сторони, киево-галицьку добу, з другої — відродження XIX ст., цілий сей межичас... являється часом переходовим...»³. Ця культурна невизначеність перехідного періоду відбилася і на періодизаційній схемі М. Грушевсько-

¹ Див.: *Грушевський М. Духовна Україна: Збірка творів / Упор. І. Гирич, О. Дзюба, В. Ульяновський.* — К., 1994. — С. 138. Окремим виданням «Культурно-національний рух» вийшов у 1912 р., а друге видання побачило світ у 1919 р.

² Наприклад, у кількох виданнях його популярної синтези «Ілюстрована історія України» (1911; 1912; 1913; 1917; 1918; 1921).

³ *Грушевський М. Історія української літератури.* — К., 1993. — Т. 1. — С. 115. Оксана Рибак ввела нове поняття «нереалізоване відродження», щоб сконцентровано передати концепцію М. Грушевського, див.: *Рибак О. Михайло Грушевський і його візія періодизації історії української культури // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського.* — Львів, 1994. — С. 109. Не можна погодитися з авторкою, нібито М. Грушевський наголошував у своїх працях «на пріоритеті культури над економікою та політикою» (Там само).

го. Вчений не вводить чітких розмежувальних критеріїв, за якими можна класифікувати культурну й духовну ситуацію в Україні XVI–XVII ст. Адже історико-культурні явища він розглядав у контексті соціально-економічних відносин, національних та релігійних процесів синкретично, що взаємозалежали та взаємовпливали один на одного.

Польська наукова громадськість сприйняла чергові томи М. Грушевського про Литовсько-польську добу досить неприхильно. Після приїзду до Львова у 1894 р. та появи його перших праць наприкінці XIX ст. польські історики відгукнулися з симпатією і в своїх оглядах та рецензіях були налаштовані на наукову дискусію¹. Проте досить швидко взаємини історика з польським науковим світом погіршилися. Польським істеблшментом не залишилися непоміченими його активна громадська діяльність у Львові та публіцистичні виступи, об'єктивно налаштовані на подолання домінації польських впливів у Галичині². Польський історик Великого князівства Литовського Людвік Колянковський (1882–1956) у 1908 р. подав огляд суспільно-політичних поглядів публіцистичного циклу М. Грушевського «Освобождение России і українский вопрос», назвавши його щирим руським, українським патріотом, але одночасно «смертельним ворогом польського народу»³. У 1913 р. цей же автор написав негативну рецензію на литовсько-польський цикл «Історії України-Руси» М. Грушевського⁴. Попри велику ерудицію, виявлену М. Грушевським при опрацюванні наративу з української історії, Л. Колянковський вбачав у його науковій праці фальшиву інтерпретацію і тенденційність. Польський рецензент не міг погодитися з критичним настановленням М. Грушевського про результати «польської культурної місії», що призвела до економічного та культурного занепаду українського населення. У всьому багатстві польсько-руських стосунків у ягеллонський період (1385–1572) М. Грушевський нібито вишукував сліди взаємної боротьби, «якої і сліду не було». На його поглядах шкідливо відбилися на-

¹ Див.: Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX–XX ст.) // Український історичний журнал. — К., 2006. — № 5. — С. 68–70. Конструктивна дискусія відбувалася, наприклад, з такими відомими польськими вченими, як Освальд Бальцер (1858–1933) — про нормандську теорію походження Руси, Антоній Прохаска — про заборони на побудову церков православним вірним.

² Див. нове видання публіцистичних творів Грушевського, систематизоване за тематикою та хронологією, у серії «Суспільно-публіцистичні твори» (т. 1–4) його 50-томного видання творів (Львів, 2002–2007).

³ Kolankowski L. Pomysły i idee ukraińskie prof. M. Hruszewskiego // Świat Słowiański. — Kraków, 1908. — N 37 (styczeń). — S. 28.

⁴ *Idem*. [rec. na: Hruszewskij Mich. Istorija Ukrajiny-Rusi, t. IV–VI] // Kwartalnik Historyczny. — Lwów, 1913. — R. 27. — Z. 3/4. — S. 348–365.

пружені польсько-українські взаємини початку ХХ ст., коли він відносив початки польсько-руської ненависті навіть до княжих часів¹.

Л. Колянковський вказав на деякі фактичні неточності, виявлені у тексті М. Грушевського, наприклад, при інтерпретації ним листа Курбського до Костянтина-Василя Острозького про полемічний твір Мотовила. З методологічної точки зору рецензент вважав хибними дві засади у конструкції польсько-литовських томів «Історії України-Руси». Перша стосувалася нерозмежування польської та української «локальної» спільноти у розгляді культурних процесів, коли М. Грушевський без застережень цитує «нашого» Миколая Рея та водночас «їхнього» Івана Вишенського. Також М. Грушевський присвоює культурні здобутки білоруської спільноти Великого князівства Литовського, вводючи до розгляду історії України-Руси таких білоруських діячів, як Франціск Скорина².

За традиціями польської історіографії, Л. Колянковський подав критику трьох найбільш вразливих, знакових тем і періодів українсько-польських стосунків: часи захоплення Казимиром III Галицько-Волинської держави та його ставлення до русинів; наслідки Люблінської та Берестейської уній. На його думку, еволюція суспільних, економічних і культурних взаємин відбувалася таким чином: від занепаду руської державності в другій половині XIV ст. до економічного та культурного відродження в другій половині XVI ст. Переломним пунктом у цьому процесі була Люблінська унія, що дала «східним руським провінціям можливість господарчого розвитку, дала пустелям людей, а людям — хліб»³.

Польські історики та публіцисти ще в кількох відгуках позначили негатию історичних поглядів і праць М. Грушевського початку ХХ ст.⁴, на відміну від цілком позитивних оцінок представників чеської історіографії⁵. М. Грушевський фактично не дав відповіді на цю одностайну критику, обмежившись в огляді робіт з історії Великого князівства Литовського вкрай негативною рецензією на одне з досліджень Л. Колянковського про політичну діяльність

¹ *Idem.* — S. 357.

² *Idem.* — S. 351.

³ *Idem.* — S. 355–356.

⁴ Див.: *Rawita-Gawroński Fr.* Profesor Hruszewskij i jego Historia Ukrainy-Rusi. Kilka słów, kilka uwag // *Świat Słowiański.* — Kraków, 1911. — R. VII. — N 77 (maj). — S. 337–356; *Kamiński J.* Przyczynek do charakterystyki szkoły historycznej prof. Hruszewskiego. — Lwów, 1909; *Dr. Czeł [Cz. Frankiewicz].* Poglądy historyczne prof. M. Hruszewskiego w «kwesii ukraińskiej» w świetle krytyki naukowej. — Lublin, [1916]. Аналіз цих та інших праць див. також: *Тельвак В.* Постать Михайла Грушевського в польській історіографії. — С. 70–73.

⁵ Див.: *Kadlec K.* Hruševskij M. Istorija Ukrainy-Rusy (6 svazek, Lvov, 1907) a Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes (1 sv. Lipsko, 1906) // *Sbornik věd právnických a státních.* — Praha, 1909. — N 9. — S. 208–305; *Ejusd.* Mychajlo Hruševskij // *Slovansky Přehled.* — Praha, 1909. — N 11. — S. 163–167.

та особисте життя великого князя литовського Сигізмунда Августа до 1548 р.¹ У цьому ж огляді М. Грушевський загалом прихильно зрецензував погляди польського історика Яна Якубовського (1874–1938) щодо національних взаємин у Великому князівстві Литовському перед Люблінською унією². Всупереч аналізу, проведеному в п'ятому та шостому томах «Історії України-Руси», Я. Якубовський прагнув показати, що литовський етнічний елемент не був чисельно слабким, обіймаючи нібито в половині XVI ст. близько половини людності Великому князівства Литовського; маючи політичну перевагу, етнічні литовці здобули й культурний пріоритет над русинами; їхня національна свідомість увиразнилась у литовському хронікарстві. М. Грушевський резюмує, що його робота «носить виразну марку дослідчих здібностей автора, і хоч він, виступаючи против прийнятих поглядів, як то часто буває, перегинає палицю в протилежний бік, але зроблені ним поправки і остереження навіть в своїх крайностях будуть корисні для науки»³.

А українська історіографія погляди та історичні перспективи М. Грушевського Литовсько-польської доби прийняла беззаперечно. С. Томашівський найкращою частиною праці вважав огляд національно-культурного життя, проводячи паралель між боротьбою з польськими культурними й політичними впливами на зламі XVI–XVII ст. та аналогічним протистоянням на початку XX ст. у Галичині⁴. У 1916 р. Микола Василенко (1866–1935) в своїй синтетичній історії «Очерки по истории Западной Руси и Украины» підтримав концепцію М. Грушевського⁵. М. Василенко викладає матеріал за Грушевським, проте доводить його до середини XVII ст., епохи повстання Хмельницького, віддаючи таким чином данину виникаючій у той час «державницькій школі» української історіографії. Її представники, частина з яких були учнями М. Грушевського, створюючи синтети та підручники з історії України, не змінювали основних засад інтерпретації економічної, національної, культурно-релігійної еволюції українських земель у Литовсько-польську добу⁶.

¹ Грушевський М. Новійша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд // Український науковий збірник. — Вип. II. — М., 1916. — С. 36–39. Див. передрук: Твори: У 50 томах. — Львів, 2007. — Т. 8. — С. 299–302.

² Там само. — С. 28–32 (= Твори у 50 томах. — Т. 8. — С. 292–295). Рецензія на працю: *Jakubowski J. Studia nad stosunkami narodowościowymi na Litwie przed Unią Lubelską.* — Warszawa, 1913.

³ Грушевський М. Новійша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. — С. 292.

⁴ Томашівський С. Михайло Грушевський. Історія України-Руси... — С. 198.

⁵ Див.: Василенко Н. Очерки по истории Западной Руси и Украины // *Ejusd.* Вибрані твори у трьох томах. — К., 2007. — Т. 1. — С. 25.

⁶ Крип'якевич І. П. Коротка історія України. — К., 1918; Дорошенко Д. Нарис історії України. — Варшава, 1932. — Т. 1–2 (англійською мовою скорочений варіант: *Doroshenko D. History of Ukraine.* — Edmonton, 1939); *Krupnicki B. Geschichte der*

У 20-х роках ХХ ст. в Україні М. Грушевський очолював кафедри та установи в системі Всеукраїнської академії наук, а також виховав цілу плеяду учнів, які досліджували Литовсько-польську епоху з перспективи його поглядів. Олександр Грушевський (1877–1943) та Володимир Щербина (1850–1936) продовжили працювати над економічною та міською тематикою, яку розробляли ще в дореволюційну епоху¹. Про київські ремісничі цехи писав Михайло Карачківський (1899–?)². Олексій Баранович (1892–1961) вивчав фільварково-панщинне господарство³, Пилип Клименко (1887–1955) розробляв цехову та братську тематику⁴. Одночасно в 20-х роках почало вибудовуватися марксистське трактування цього періоду з переважанням соціологічних, класових підходів, що претендували стати альтернативою концепціям М. Грушевського⁵. У 30-х роках ХХ ст. прізвище М. Грушевського зникло зі сторінок історичних праць, написаних в Україні, партійна критика проscribeувала його історичну спадщину, затаврувавши його клеймом «українського буржуазного націоналіста». Однак у багатьох аспектах марксистське трактування історичних процесів у XIV–XVII ст. частково збігалось з аналогічними коментарями М. Грушевського. Історичні підручники та синтети радянського періоду 30–80-х років, які торкалися пізнього середньовіччя та ранньомодерного періоду, запозичували величезний фактичний матеріал з «Історії України-Руси», наприклад, окремі народницькі оцінки М. Грушевського щодо фільварково-панщинного господарства, закріпачення та експлуатації

Україне. — Leipzig, 1939; Крип'якевич І., Радзикевич В., Голубець М., Чарнецький С., Барвінський В. Історія української культури. — Львів, 1937 та ін.

¹ Грушевський О. С. Луцьке міщанство в XVI ст. // Історично-географічний збірник ВУАН. — К., 1927. — Т. 1. — С. 1–12; Його ж. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI ст. // Історично-географічний збірник ВУАН. — 1929. — Т. 3. — С. 1–8; Щербина В. І. Документи до історії Києва 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. — К., 1926. — Т. 1. — С. 1–49; Його ж. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. — К., 1926. — С. 168–216.

² Карачківський М. Архівна спадщина київських цехів // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Т. 11. — С. 262–286; Його ж. Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби // Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва. — К., 1931. — С. 138–149.

³ Див.: Юркова О. Дослідження О. І. Барановичем магнатського господарства Волині XVI–XVIII ст. на терені науково-дослідної кафедри історії України в Києві (1924–1930) // Український історик. — Нью-Йорк, etc., 1996. — № 1–4. — С. 314–318.

⁴ Клименко П. Цехи на Україні. — К., 1929. — Т. 1. — Вип. 1; Його ж. Записова книга Люблінського Спаського братства 1551–1637 рр. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. — К., 1929. — Т. 21–22. — С. 297–310.

⁵ Див., наприклад: Яворський М. Нарис історії України. — К., 1924. — Ч. 2; Савич О. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVII ст. — К., 1929 (= Збірник історично-філологічного відділу ВУАН, вип. 90).

селян, німецької колонізації тощо¹. Проте відкидали збалансоване, синтетичне поєднання економічних, культурних, національних факторів в історичному минулому українського народу, яке сформулював М. Грушевський, на користь примату економічних та класових інтересів. До цього радянські автори недоречно на кожному кроці додавали специфічне «одвічне» прагнення українського народу до «возз'єднання» з російським. У такому руслі перебільшувалися культурні, економічні зв'язки України з московськими землями, відповідні ж контакти з західними та східними країнами маргіналізувалися, зводячи виклад матеріалу про це до мінімуму.

У XX ст. українські та польські вчені продовжували розробляти окремі теми з економічної, культурної та етнічної історії українських земель XIV–XVII ст. З'являлися монографії й розвідки про конкретні теми, наприклад, про цехову структуру та окремі ремісничі цехи (Львів, Перемишль), про мисли (ливарні, гути, папірні), культурно-освітні установи (Острозька академія, Києво-Могилянська академія), окремих культурних діячів (Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський), український театр, музику, малярство тощо (ширше про нову літературу йдеться у бібліографічному додатку, див. прим 1, 3, 6–8). У цих працях дослідники оприлюднили новий джерельний матеріал, недоступний авторові «Історії України-Руси», розширили тематику досліджень, залучили до українського історичного дискурсу територію Закарпаття, Буковини, Криму, що є складовими сучасної України.

У XX ст. в історії культури українських земель науковці, серед яких першим був історик літератури та філософії Дмитро Чижевський (1894–1974), розпочали впровадження західної історії стилів: Відродження, Реформація, Бароко, Класицизм². Історики культури фіксують в українських землях розвиток гуманістичних та реформаційних ідей³, досліджують культурні процеси

¹ Див.: *Гуслистий К.* Нариси з історії України. — К., 1939. — Вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею; *Голубуцький В.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. — К., 1970; *Історія Української РСР.* — К., 1979. — Т. 1. — Кн. 2 (друга половина XIII — перша половина XVII ст.); *Історія народного господарства Української РСР у 3-х томах, 4-х книгах.* — К., 1983. — Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій.

² *Чижевський Д.* Історія української літератури: від початків до доби реалізму. — Нью-Йорк, 1956. Див. також англійською мовою: *Čyževs'kyj D.* History of Ukrainian Literature / Ed. by George Luckyj. — Littleton (Col.), 1975; 2-nd ed.: New York, 1997.

³ Див.: *Gajecy G.* Church Brotherhoods and Ukrainian Cultural Renewal in the 16–17 centuries // Millennium of Christianity in Ukraine. — Ottawa, 1987. — P. 67–78; *Паславський І.* З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984; *Філософія Відродження на Україні / Відп. ред. М. Кашуба.* — К., 1990; *Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М.* Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні: XVI — початок XVII ст. — К., 1990; *Європейське Відродження і українська література XIV–XVIII ст.* — К., 1993. Пор. скептичне наставлення Григорія Грабовича до ідей Ренесансу та Реформації на українських землях, що, за його словами, не творили

в Україні на широкому порівняльному тлі, з рефлексією західних авторів про Україну того часу¹. На основі ідей М. Грушевського українські історики національно-культурних процесів вибудовують схеми українського національного² та культурного³ відродження XVI–XVII ст. Зокрема, слід зазначити багату лектуру про Берестейську унію⁴, а також полемічну літературу⁵, що цікавила дослідників багатьох наукових напрямів та національно-історичних

дискурсу, маючи слабкий ґрунт в інституціях: *Грабович Г.* До ідеології Ренесансу в українській літературі: *Касіяна Саковича «Вършѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» // Його ж.* До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка. — К., 1997. — С. 278–283.

¹ *Наливайко Д.* Рецепція України в Західній Європі XVI–XVIII ст. // *Сучасність*. — К., 1993. — № 2. — С. 94–109; *Його ж.* Україна в рецепції західних гуманістів XV–XVI ст. // *Європейське Відродження і українська література XIV–XVIII ст.* — К., 1993. — С. 3–39; *Його ж.* Очима Заходу: рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. — К., 1998.

² *Крип'якевич І. П.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. // *Український історичний журнал*. — К., 1966. — № 2. — С. 82–84; *Дашкевич Я. Р.* Національна самосвідомість українців на зламі XVI–XVII ст.: підсумки, джерела, методи дослідження // *Сучасність*. — К., 1992. — № 2. — С. 65–74; *Sysyn F.* The Union of Brest and the Question of National Identity // *400 Jahre Kirchenunion von Brest, 1596–1996 / Hrsg. von Hans-Joachim Torke, Frank Sysyn, Alfons Brüning*. — Berlin, 1998. — P. 5–17. Пор. конструктивістський та одночасно ревізійністський підхід *Сергія Плохія* до існування східнослов'янських домодерних націй (*Плохий С.* Походження слов'янських націй: домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. — К., 2015), особливо розділ 5: «Творення руської нації» (с. 175–224). Вчений пише, що «лейтмотивом суспільного дискурсу, який оформив руську ідентичність, виступала не лояльність правителів (як це було в Московії), а права окремих інституцій, станів і по-різному уявлених народів» (Там само. — С. 224).

³ Див.: *Історія української культури*. — К, 2001. — Т. 2: Українська культура XIII — першої половини XVII століть. — С. 477–788 (Розділ 4: Українська культура на переломі (друга половина XVI — перша половина XVII ст.). Культурно-національне відродження).

⁴ Див.: *Halecki O.* From Florence to Brest (1439–1596). — Hamden, Conn., 1968; *Гудзяк Б.* Криза і реформа. Київська метрополія, царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. — Львів, 2000; *Дмитриев М. В.* Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 годов. — Москва, 2003. У цих монографіях зібрана найважливіша література предмета і джерела.

⁵ Див.: *Waczynski B.* Nachklänge der Florentiner Union in der polemischen Literatur zur Zeit der Wiedervereinigung der Ruthenen im 16 und am Anfang des 17 Jahrhunderts // *Orientalia Christiana Periodica*. — Roma, 1938. — Vol. 4. — P. 441–472; *Kakridis I.* Byzantinische Unionspolemik in den Ostroger Druken des ausgehenden 16 Jahrhunderts // *Zeitschrift für slavische Philologie*. — Heidelberg, 1992. — Bd. 52. — H. 1. — S. 128–149; *Ševčenko I.* Religious Polemical Literature in the Ukrainian and Belarusian Lands in the Sixteenth and Seventeenth Centuries // *Journal of Ukrainian Studies*. — Edmonton; Toronto, 1992. — Vol. 17. — No. 1–2. — P. 45–58. Див. також бібліографічний додаток до примітки 6.

шкіл. Методологія інтелектуальної історії, вироблена на Заході, залучається до вивчення культурних та соціальних процесів на українських землях XVI–XVII ст.¹ Плідними для дослідження культурних, політичних, релігійних взаємин у регіоні Центрально-Східної Європи виявилися дискусії в післявоєнній історіографії щодо парадигми «Україна між Сходом та Заходом»², особливо в контексті українсько-польських культурно-релігійних взаємин³.

Перехідний Литовсько-польський період української історії в концепції М. Грушевського виявився чи не найскладнішим для дослідження порівняно з державним періодом князівських часів чи автономним державним життям козацької Гетьманщини. Історику важко було органічно відділити суспільно-політичну, економічну історію Литовської та Польської держав на український (руський), польський чи литовський складники; або відокремити білоруську складову від української в спільній культурній спадщині Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Втім, сучасні історики й досі не можуть однозначно оцінити цю спільну спадщину, яку не можна вважати належною тільки одній чи іншій стороні.

«Історія України-Руси» М. Грушевського написана в період, за Мирославом Грохом, культурної фази розвитку національної свідомості українського народу. Ідеї континуїтету («тягості») історичного процесу, органічної єдності всіх українських земель, представлені М. Грушевським у формі наукових постулатів і які увійшли в дослідницьку парадигму його праць, стали центральним національним дискурсом, який використовували та видозмінювали пізніше й досі творчо розробляють українські історики⁴. Хоча дискурс «національної»

¹ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002.

² Див. кілька статей та книг з подібними назвами: Rudnytsky I. The Ukraine between East and West // Das östliche Mitteleuropa in Geschichte und Gegenwart. Acta Congressus Slavicae Salisburgensis in memoriam SS Cyrilli et Methodii anno 1963 celebrati. — Wiesbaden, 1966. — S. 163–169; Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. — Edmonton, Toronto, 1996 (див. також два українські видання: Львів, 2001; 2013); Iakovenko N. Early Modern Ukraine Between East and West: projectories of an Idea // Regions: A prism to View the Slavic-Eurasian World. Towards a Discipline of “Regionology” / Ed. by Kimitaka Matsuzato. — Sapporo, 2000. — P. 50–69 (поширений варіант статті українською мовою: Яковенко Н. Паралельний світ... — С. 333–365).

³ Див. статті у виданнях: Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. Peter J. Potichnyj. — Edmonton-Toronto, 1980; On the Frontier of Latin Europe. Integration and Segregation in Red Ruthenia, 1350–1600 / Ed. by Thomas Wünsch and Andrzej Janeczek. — Warsaw, 2004; Lithuania and Ruthenia. Studies of a Transcultural Communication Zone (15th – 18th Centuries) / Ed. by Stefan Rohdewald, David Frick, Stefan Wiederkehr. — Wiesbaden, 2007.

⁴ Найцікавішою з цього погляду є концепція Наталії Яковенко про роль князівського прошарку як «живого релікту» княжої доби, що зберігав у Наддніпрянщині та Волині

історіографії, в якому написана «Історія України-Руси», в Центрально-Східній Європі минув, проте згадана праця М. Грушевського, а конкретніше — публікований тут шостий том, залишається для істориків не лише прикладом подиву гідної ерудиції та професійної фаховості, підставової критики джерел і літератури, але й місцем цікавих інтелектуальних інспірацій, конструкцій, гіпотез, а також міфологем з соціальної, культурної, національної та релігійної історій. Без «Історії України-Руси» М. Грушевського важко уявити інтелектуальний багаж сучасного історика, який досліджує пізні Середньовіччя та ранньомодерний період України, Білорусії, Литви, Польщі. Рецепція і критика його концепцій вплинула позитивно на подальший, глибший аналіз переломного для української історії Литовсько-польського періоду.

Археографічна передмова. Шостим томом розпочинається публікація серійного десятитомного видання «Історії України-Руси». Археографічним взірцем для нас стало англomовне видання, що реалізовує Канадський інститут українських студій (КІУС)¹. Подібно до канадського видання, українське видання шостого тому «Історії України-Руси» включає передмову від упорядників, оригінальний текст М. Грушевського та науковий апарат, який містить: додані бібліографічні примітки, доведені до сьогоденного стану історіографії; список джерел та літератури, приведений до сучасного бібліографічного опису; нумізматично-метрологічний словник; покажчик імен та місцевостей.

Мова оригінальних текстів М. Грушевського зредагована за методичними рекомендаціями, укладеними мовознавцем О. Рибалком та реалізованими у роботі з текстом ученого в попередніх томах сучасного серійного видання. Упорядники намагалися уникнути зайвого втручання у текст, зберегти оригінальну українську наукову лексику й термінологію, яку М. Грушевський часто вперше вживав українською мовою. І, безсумнівно, цим збагатив її, сприяючи кращому опрацюванню української історичної наукової термінології.

Редакційні зміни в тексті позначені квадратними дужками, які застосовані для розкриття нетипових скорочень слів, імен, назв робіт тощо та перекладу крилатих висловів іншомовного походження.

Упорядники намагалися зберегти й уніфікувати принципи опрацювання приміток, які застосовував М. Грушевський. Вони були загальноприйнятими

аж до початків XVII ст. впливи та вагу в суспільній свідомості, будучи відділеним від іншого шляхетського соціуму «бар'єром ірраціонально-містичного походження» (Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — 2-ге вид. — К., 2005. — С. 85–86).

¹ Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'. — Edmonton; Toronto, 1997. — Vol. 1: From Prehistory to the Eleventh Century; 2012. — Vol. 6: Economic, cultural, and national life in the 14th to 17th centuries; 1999. — Vol. 7: The Cossack age to 1625; 2002. — Vol. 8: The Cossack age, 1626–1650; 2005. — Vol. 9, pt. 1: The Cossack age, 1650–1653; 2008–2010. — Vol. 9, bk. 1–2: The Cossack age, 1654–1657; 2014. — Vol. 10: The Cossack age, 1657–1659.

у тогочасному науковому світі і передбачали активне введення системи скорочень, що практикується й нині:

- після прізвища авторів цитованих праць ставиться кома і далі подається назва праці (ініціали авторів розкриваються у «Списку джерел та літератури»), напр.: *Томашівський*, Народні рухи в Галицькій Русі;
- назва статті, монографії, серійного видання тощо подається скорочено, часто одним словом (повна назва також розкривається у «Списку джерел та літератури»), напр.: *Грушевский*, Барское староство;
- опускаються підзаголовки, дані про місце видання, рік видання, скорочення: т. — том, ч. — часть, t. — tom, v. — volumen та ін., напр.: *Rolle, Zameczki podolskie*, I, с. 33. Повний бібліологічний опис видань подається у «Списку джерел та літератури».

З огляду на такий підхід, примітки автора зберігалися якомога недоторканими. Втручання упорядників можливе було лише за таких умов:

- хибне або приблизне (по пам'яті) цитування — у квадратних дужках поданий правильний варіант, напр.: *Голубев*, [Київський митрополит] *Петр Могила*;
- за допомогою квадратних дужок розшифровані скорочені слова у працях, цитованих автором, напр.: *Акты Зап[адной] Р[оссии]*;
- автор пропустив назву праці, подаючи тільки автора, — у квадратних дужках вказана повна назва праці, напр.: *Яблоновський* [*Jabłonowski, Polska XVI wieku. Ziemie ruskie — Ruś Czerwona*];
- автор подав кирилицею прізвище автора твору, написаного латинкою, — у квадратних дужках внесене прізвище за латинським алфавітом, напр.: *Роле* [*Rolle*], *Państwo Wołodyjowscy*.

Збережені скорочення, які вживав М. Грушевський (Іпат., Воскр., Нікон. тощо) на позначення серійних та часто цитованих ним видань. Їх повний опис поданий за сучасним стандартом бібліографічного опису у «Списку джерел та літератури»¹.

Висловлюємо щиру подяку Світлані Паньковій, завідувачу Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (м. Київ), Франкові Сисиніві, керівникові Центру дослідження історії України ім. Петра Яцика, головному редактору англomовного видання «Історії України-Руси», Уляні Пасічник, Мирославі Юркевичу, співробітникам Канадського Інституту українських студій, за всіяке сприяння при виданні шостого тому «Історії України-Руси».

Мирон Капраль, Андрій Фелонюк

¹ Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Бібліографічний покажчик / Упоряд. А. Гречило, за участю М. Капрала, Я. Федорука. — Львів, 2015.

ЗМІСТ

<i>Мирон Капраль, Андрій Фелонюк. «ПЕРЕХОДОВИЙ ПЕРІОД»: ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКА ДОБА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ВИСВІТЛЕННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО</i>	V
.....	1
СЛІВЦЕ НА ВИХІД ТОМУ.....	3
I. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ: ТОРГОВЛЯ Й ПРОМИСЕЛ МІСЬКИЙ	139
II. ГОСПОДАРСТВО СІЛЬСЬКЕ	
III. ВІДНОСИНИ КУЛЬТУРНІ Й НАЦІОНАЛЬНІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД І НАЦІОНАЛЬНІ ЕЛЕМЕНТИ	231 288
IV. ПОБУТ І КУЛЬТУРА	
V. КУЛЬТУРНО- І РЕЛІГІЙНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА УКРАЇНІ В XVI ВІЦІ	400
VI. БОРОТЬБА ЗА І ПРОТИ УНІЇ ПО ЇЇ ПРОГОЛОШЕННЮ, В ЖИТТІ І ПИСЬМЕНСТВІ	522 581
ПРИМІТКИ	634
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	677
НУМІЗМАТИЧНО-МЕТРОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	680
ПОКАЖЧИК	